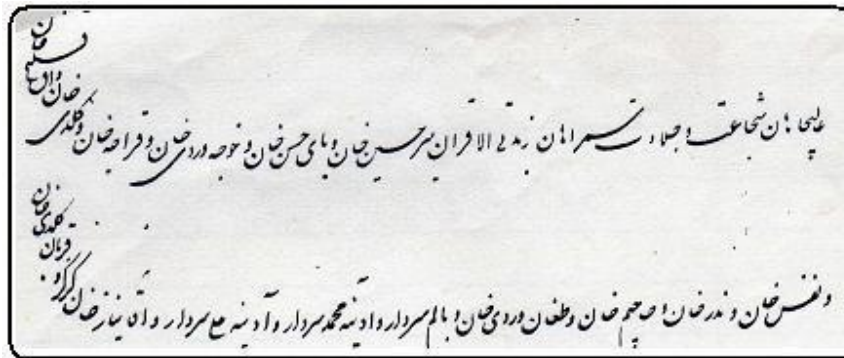

ماغتیمغولی و تورکمن دؤولتی

"حور غالماسین پشت در پوشتیم،
برقرار دؤولت ایسلارین."

Mahtymguly we Ahmat Dürrany

اؤز حالقى نینگ غونگشى يورتلارى نینگ حان- بگلى طاراپىندان ازىلىپ گلىاندىگینه جانی غىلبان
ماغتیمغولی اؤزباشداق، ارکانا بیر تورکمن دؤولتی نینگ اساسلانماغی نینگ اؤرآن دروايس مسنله دیگینه گۆز
یتریپ، شول اوغوردا- دا باتیرغای حرکت ادیار. شاهیریمیز بو موقاددس گۆرشده هر حیلی تۆوککلچیلیگی، الی-
آياغی زنجیرلی، بویى کۆنده لی غارانگقى زنداندان- م قورقمايار. اول اؤز یانغینلی سطیرلری بیلن ندرشاه و
اونونگ یرلی دیکمه لرینی برک پاش ادیار و کۆللی تورکمن حالقینی بیرلشیگه، بیر سوپرانگ داشینا اؤیشماگه
چاغیریار. شول دؤورینگ مشهور حانلاریندان چاودیر حان شاهیرینگ بو چاغیرشینا لیبی دییار هم احمد درانی
نینگ گۆره شینه قوشولیار. شول گۆرشه ماغتیمغولی نینگ هم محمدصفا و عبدالله دا غانتاشیار و ارکانا واطان
اوغروندا جاتلارینی آیامایارلار.

تورکمنلر نامه اوچین اوغایستاتلی احمد درانی به بیل باغلاپدیرلار؟ درانی تورکمن حان بگلرینه یازان حاطیندا اولارا نأحیلی وادا بریپدیر. ایرانلی تاریخچی صنیع الدوله نینگ ایکی جلددن عبارت "مطلع الشمس" دیین کتابیندا درانی نینگ تورکمنلره یوزله نیپ یازان ایکی سانی حاطی یرلشدیریلیدیر. اوندا ایرانی شای لارینگ ظولمیدان حالاص اتمک اوچین أهلی سنی لری گوره شه چاغیریلیار. تورکمنلر- دت بو گورشدی اوز باهیتلرینی آرپ اونگا قوشولماغی ماخول بیلیرلر. بو بارادا عالیم ایلدشیمیز آخمت بکمیرادوف اوز ماقالاسیندا غیزیقلی فاکتлары گتیریار. بیز عالمینگ ماقالاسینی تاریخی حاط و صورات بیلن بزه دیک. بو ماقالادا ایلکینجی گزک تورکمن وکیللری نینگ ماشاتدا «کمال حان اوغان» لاقاملی آخمت درانی بیلن دوشوشیغی دوغوسیندا گوررینگ بریلیار. بو ماقالا گونیکیزدن تورار دیین اومیدی بیلن اونی اونسونگیزه حودورلیاریس. آقمنرات گورگنلی

Ahmat Bekmyradow

Sowet Edebiyatı 11/1989

MAGTYMGULY HEM AHMET DÜRRANY

(Ylmy publisistika)

Magtymguly
we Ahmet han Andaly - Dürrany
(1723–1773)

Giriş

Özara söhbetlerimiziñ birinde ozalky universitet mugallymym, ylmy halypam Nazar Gullaýew: «Magtymguly hem Ahmet Dürrany, olaryñ gatnaşygy ýörite öwrenilmeli mesele. Heý, şu barada pikir edeňokmy?»

diýip sorady. Şol wagt mugallyma belli bir jogap berip bilmesem-de, bu sowal soň maña ynjalyk bermedi. Ýöne öňünden şeýle ýagdaýy bellemegimiz gerek. Ömrüni pars edebiýatyny öwrenmäge bagyş eden belli rus edebiýatçysy V.A.Žukovskiý «Pars şahyrlarynyň biografiýasyny öwrenmekde olaryň öz şygrylary iň möhüm, özi-de gürrüňsiz ýeke-täk hem ygtybarly çeşme bolup hyzmat edýär» diýip ýazypdy. Ýagdaý biziň Magtymguly atamyzyň ylmy ömürnamasyny döretmekde hem şeýle. Onuň ömri hem döredijilik ýoly barada bize juda ujypsyz maglumat gelip ýetipdir. Şonuň üçin şahyryň şahsy, çeperçilik ykbaly barada gürrüň ediljek bolunsa, onuň öz şygrylaryna sygnanyňdan gowusy ýok.

«GITMEKLIK ÝAGDAÝYŇ ETMEGIL, OGLUM!»

Adatça ylmy häsiýetli ýazgylarda saýlanyp alnan meseläniň ähmiýetini öňünden aýtmak ýoň bolupdyr. ýöne bu gezek biz şol däbe kökerilip oturmakçy däl. Meselämiziň möhümligi ýazgymyzyň dowamynda aýan bolar diýen umydymyz bar. Şonuň ýaly-da şahyryň gürrüňi edilýän şygrylaryny galapyn başybitin getirmekçi. Munuň üçin okyjynyň igenmezligini öňünden haýyş edýäris. Sebäbi şol şygrylar Pyragynyň ömrüniň anyk bir döwrüniň şahyrana beýany. Onsoňam, rus tankydynyň atasy W. Belinskiý çyn şahyrlaryň şygrylary barada bölüp-biçip gürrüň etmegi iň bir gelşiksiz zat hasaplaýan ekeni. Sebäbi onuň aýdyşy ýaly, şygrylar özi barada bölekleýin gürrüň etseň gaty görýär. Dogrudan-da, her şygyr barada ýörite pikir ýöredilen wagty şahyryň belli bir pursatdaky ruhy ahwalatyny, onuň şol şygrynda orta atjak bolýan esasy şahyrana matlabyny doly hem dogry açyp bolýar.

Ýa, Ahmet şa, ýerle ýaýylyp çawyň
Adyň asman gider — arşy aglaýa.
Gelen nökeriňdir, gelmeýen awuň,
Beýiklik zinesin kyl paýa-paýa.

Eýrana gylyç ur, ýörüt sypahy,
Başynda berk bolsun döwlet kulahy,
Humaýun dagynda şirleriň şahy,
Göýä bir läheň sen mewji-derýaýa.

Pişň Eýran bolsa, puştuň Turandyr,
Dost işiňe hoşwagt, duşman haýrandyr,
Ykbalyň açylar, işiň döwrandyr,
Merhemet nazaryň salsaň bir jaýa.

Şalaryň şalary, yslamyň zeyňi,
Pyragy diýr, rowaç biýr sen, sen dini,
Emriňe mutyg et Eýran zemini,
Ruz-u şeb nalyşym budur hudaýa.

Odanyň/ öwütli goşguy/ Ahmet şa ýa-da Ahmet Dürrana bagyşlanandygyny onuň özi aýdyp dur. Eýsem, şahyryň bu şygry haçan ýazyldyka? Magtymgulynyň owgan hökümdary Ahmet Dürrana şeýle oda bagyşlamagy nämedenkä? Ýa onuň gadymy köşk şahyrlarynyň hantamaçylykly kasydaçylyk däbine ýüz urdugymyka? Bu soraglara jogap bermek üçin şahyryň ýaşan döwrüniň taryhy wakalaryna ser salmagymyz gerek. 1747-nji ýylda Nedir şa öldürilenden soň, gürrüni edilýän

şygrymyzda öwgüden üsti gömulýän Ahmet şa öz döwletini gurmak başardypdyr. Taryhy maglumatlara görä, owgan taýpalaryny birleşdirip, özüne güýçli hem hemişelik goşun edinmek, şalyk täjini geýmek Ahmet Dürrana ýeňil düşmändir. Köp sanly syýasy hem harby hilelerden soň, ol 1754-nji ýylyň dekabrynda Maşatda öz adyna hutba okalyp, şa diýlip yglan edilmegini gazanýar. Şalyk täjini geýen Dürrany pälini uludan tutup ugraýar. Ol külli Eýrany, ozal Nediriň demi ýörän ýerleri özüne tabyn etmegiň niýetine münýär. Dürrany özüni şa diýlip yglan etmezden öňem Eýrana agyz urup görýär. Emma paltasy daşa degýär. Harby tilsimlere ökde, wakalardan gowy baş çykaryp bilýän Ahmet öz maksadyna ýetmek üçin ugur, çykalga gözleýär. Onun nazary Nedir döwründe gyzylbaşlaryň ganly gylyjynyň astynda urnan, olardan ýaña içi ot bilen ýalyn, şol bir wagtyň özünde söweşeň edermenligi bilen häsiýetlenýän gökleňlerde eglenýär. Göklenleriň özüne ygtybarly soýuzdaş bolup biljekdigine göz ýetirýär.

Ahmet Dürranyň gökleňlerden hemaýat isläp, olara iki ýola hat ýazandygy edebiýat taryhçylaryna mälimdir. Şol hatlar barada merhum edebiýatçymyz Saýlaw Myradow deslapky maglumatlary berip, olary özüniň «Asyrlaryň jümmüşinden» diýen kitabynda ýerleşdiripdi. Bu hatlar edebiýatçy Aşyrpur Meredowyň hem ünsüni çekipdi. Olar hakda ýörite makala ýazyp, şol hatlary makalasynda ýerleşdirip, olaryň rusça terjimesini hem beripdi. Ýöne näme üçindir edebiýatçy hatlaryň ilkinjisi hijri senesi bilen 1167-nji ýylda ýazylyp, ol milady senesiniň 1753-nji ýylyna gabat gelýän bolsa, ýyl öwrende ony 1754-nji ýyl diýip ýazypdyr, Hijri ýyl hasabynyň 1168-nji ýylynda ýazylan ikinji haty hem 1754-nji ýyl diýmän, 1755-nji ýyl diýip görkezipdir. Taryhy çeşmeleriň hemmesi-de Ahmet şanyň şol hatlary ýazandan soňky ýörişiniň, 1753 — 1754-nji ýyllarda bolup geçendigini tassyklaýar. Ahmet şa şol hatlaryň ilkinjisini 1753-nji ýylyň 6-

njy awgustynda özüniň geljekde şa diýip yglan ediljek ýeri Maşady gabap ýatyrka ýazypdyr. Hatda şol döwürdäki gökleňleriň on sekiz sany täsirli hanbegýniň ady tutulyp, olar Ahmet Dürrany bilen harby söwda gatnaşyklaryny etmäge çagyrylýar. Dürranyň türkmenlere, ylaýta-da gökleňlere hoşniýetli garaýşynyň bardygy, onuň gökleňler bilen arkalaşyk etmäge taýyndygy aýdylýar. Hatyň ahyrynda Ahmet şanyň hakyky matlabynya üsti dini duýgular bilen örtülip, gökleňleriň onuň bilen etjek ýakyn gatnaşygy dini mezhebe syrykdyrylýar, «...biz öz dini mezhebimiz üçin birleşmelidiris» diýilýär.

Galyberse-de, şol döwürlerde owgan topragynda, Ahmet şanyň öz döwletiniň düýbünü tutan ýerinde gökleňleriň hem olar bilen gan garyndaş bolan kaýylaryň uly kowçumy ýaşapdyr. Dürranyň Kaspiniň kenaryndaky türkmenlere şeýle ynam etmeginiň şuna bagly bolmagy-da ähtimal. Umuman, ol türkmenlere janyny ynanýar ekeni. Muňa degişli şeýle bir taryhy maglumat bar. 1764-nji ýyl-da rus döwletiniň ýörite tabşyrygy bilen Aslanow diýen bir adam Ahmet şanyň ýanyna ilçi bolup gaýdýar. Ol şol ýylyň 2-nji awgustynda Tebes şäherine gelýär. Tebesiň häkimi Alymerdan han ilçiniň ýanyna iki sany türkmeni hem dört sany owgany goşup, ony Maşada, Ahmet şanyň ýanyna ugradýar.

Gurrüni edilýän bu wakalar (1753—54-nji ýylyň wakalary) Magtymgulynyň ýigrimi, ýigrimi bir ýaşlaryna gabat gelýär. Biz, ine, şu döwürde hem şahyryň döredijilik, graždanlyk şahsyýeti gül-gül açylyp başlapdyr diýip tassyk etmäge taýyn. Heniz çagaka, Nedir şa zamanynda gökleňleriň hem beýleki türkmen taýpalarynyň gyzylbaşlardan ýaňa gören görgüleri geljekki şahyryň çaga ýüregini gyým-gyým edipdir. Şu-da onuň ýaşlygyndan kämil çykyp, döwür hem il-gün barada ýaşlykdan oýlanmagyna, çykalga, ýol gözlemegine sebäp bolupdyr. Eýranly

basybalyjylara bolan ýigrenç ody ýüreginde lowlap durupdyr. Şahyr Nedir öldürilenden soňky taryhy wakalary içgin yzarlapdyr, olary pähiminde ölçerip, saldarlap görüpdür. Ugur agtarypdyr. Şahyryň öňde görkezilen ýaşlarynda hem Ahmet Dürrany taryhyň sahnasyna çykypdyr. Onuň tutumlaryny, ylaýta-da Eýrany basyp almak ugrundaky ýörişlerini öz içinden makullapdyr. Sebäbi Ahmet Dürrany şahyryň halkyna gan ýuwturan gyzylbaşlara garşy göreşýärdi. Başgaça aýtsak, meniň duşmanymyň duşmany meniň dostum diýen düşünje döredýärdi. Kem-kem-den şahyryň ýüreginde Ahmet Dürrany türkmen halkynyň maňlaýyndan diräp, oňa arka durup biljek ýeke-täk adam diýen ynam döreyär. Ahmet Dürranyň ýokarda ýatlanan hatyndan soň, şahyr aýaga galypdyr. Öz güýjüni hem galamyny ýüreginde dörän ynamyň hyzmatyna goýupdyr.

Biziň pikirimizçe, Magtymguly Ahmet şanyň ilkinji haty bilen tanyş bolupdyr. Şol hat okalanda hem, ara alnyp maslahatlaşylanda hem şahyr ondan daşda durmandyr. Dürranyň bu hatynyň uly jedele, çekeleşmä sebäp bolandygy şeksizdir. Şahsy pikirimize esaslansak, Dürranyň bu hatyny alan bada gökleň han-begleri hem «Biz seniň teklibiňi kabul edýäris» diýip ýola düşübermändir. Olar köp wagtlap oýlanyp, ölçerip gezipdirler, ikerjiňlenipdirler. Megerem, Dürranyň Eýrany basyp aljagyna olar onçakly ynam etmeseleler-de, eden dældirler. Ýöne 1753-nji ýylyň awgustynda Maşady gabap türkmenlerden kömek soran Ahmet Dürrany şol ýylyň ahyrynda Maşady öz eline alyp öňde aýdyşymyz ýaly, şu ýerde şalyk täjini geýýär. Eger Dürrany 1753-nji ýylyň 6-njy awgustynda gökleňlere ilkinji hatyny ýazan bolsa, pars çeşmeleriniň tassyklamagyna gerä, ol Maşady tas alty aýlap gabat ýatypdyr. Bu şol hatyň ýazylan hem Ahmediniň şalyk täjini geýen döwri aralygyna dogry gelýär. Ýanky aýdyşymyz ýaly, şu alty aýyň dowamynda gökleňler hem, Magtymguly hem onuň söweş hereketlerini

uzakdan synlap durupdyr. Ahmet şanyň Maşatdaky ýeňşi gökleň hanbegleriniň hem, Magtymgulynyň hem ikirjinlenmesini bes etdirýär. Olaryň Dürranynyň geljekki ýeňişlerine bolan ynamyny berkidýär. Ahmet şa dostluk goluny uzatmaga wagt ýetendigine, onuň tutumlaryny goldamagyň gerekdigine göz ýetirýärler. Magtymguly Ahmet Dürrany şalyk täjini geýensoň ýokarky odasyny/ goşgusyny ýazýar. Muny «Başynda berk bolsun döwlet kulahy» diýen setirem tassyk edýär. Eger Ahmet şa ilkinji hatynda «Häzir Maşat galasyny gabap ýatyrys. Hudaý ýol berse. şu galany aldygymyz, bütin Eýranyň mutyg مطيع edildigidir» diýen bolsa, Magtymguly ol Maşady alyp, şalyk täjini geýenden soň, oňa «Sen şa bolduň, çawuň (şöhratyň) ýere ýaýyldy, indi «Emriňe mutyg et Eýran zemini» diýip ýüzlenýär. Şahyr Ahmet şanyň işleriniň rowaç boljagyna, ykbalynyň açyljagyna ynanýar. Goşgynyň tutuş durkundan şahyryň Ahmet şa bolan uly ynamy görünýär. Elbetde, bu ynamyň şahsy bähbit, hantamaçylyk bilen bagly dældigini düşündirip oturmagyň zerurlygy ýok bolsa gerek.

Magtymgulynyň bu goşgusy barada pikir ýöredip akademik Baýmuhammet. A. Garryýew «Şahyryň odany Owganystanda, Ahmet Dürranyny görüp ýazandygy hem mümkin. Ondaky öwgi setirleri iňňän belent ýaňlanýar» diýip, bir gyzykly pikiri orta atýar. Elbetde, şahyryň öwgüleri belent ýaňlanýar. Öňde aýdyşymyz ýaly, Magtymgulynyň gara-gaýgysy Ahmet şanyň şöhratyny, täjini wasp etmek däl. Onuň öz halkyna gan ýuwutdyran Eýran hanlarynyň mutyg edilenini göresi gelýär. Munuň üçin gije-gündiz hudaýa nalyş edýär. Ýöne alymyň başky pikiri seniň böwrüňi diňledýär, oýlandyrýar. Magtymgulynyň bu öwgini Ahmet şanyň özüne okap bereni mümkin däl-de, çyn bolaýmasyn?! Şahyr bi goşgyny Ahmet şa tagta çykandan soň ýazypdyr. Ahmet şanyň Maşatda ýeňiş gazanyp, özüni şa diýip yglan etmegi öň ondan hat alyp, ýaýdanyp,

ikirjiñlenip ýören gökleñ hanlaryny belli karara gelmäge iteripdir. Olar Dürrany bilen gatnaşygy ýola goýmagyň aýny wagtynyň gelendigine, şonuň täjini gutlap gaýtmak bahanasyny gatnaşygy ýola goýmak bähbidi üçin peýdalanmagyň has amatlydygyna göz ýetiripdir diýip çaklaýarys.

Muny şeýle delillendirmek bolar: eger Ahmet Dürrany 1753-nji ýylyň dekabrynda şalyk täjini geýen bolsa, 1754-nji ýylyň 28-nji martynda ol gökleñlere ikinji hatyny ýazypdyr. Uzynrak bolsa-da şol hatyň esasy ýerini getirmegi zerur hasaplaýarys:

«Merhemetli we uly derejeli Muhammet weli han, Adnagylç han (Dodurga, Gündogdy, Çalyş han, Hojanepes onbegi, Öwezgeldi, Orsaly, Döwletmämet, Gara Esen, Adınageldi Onbegi, Çowdur han-AG), Ganly Gara han we gökleñ tiresiniň beýleki adamlary, onuň Alyhezretleri, hudaýyň kölegesi patyşanyň tükeniksiz mährine we uçursyz köp hoşamaýlygyna duçar boldular. Siziň merhemetli adamlaryňyz öz goşun saraýyna (ýagny, Ahmet şanyň saraýyna) gelende, onuň nurana hezretlerine kömek hakynda aýdanlary üçin, oňa jogap hökmünde ýurduň hökümdarynyň buýruk çykarany üçin siziň her biriňiz hökmany suratda kömek bererseňiz, musulman dini ugrunda göreşýän garamagyňyzdaky adamlaryň üstüni ýetirip, olary söweşe taýýar edip saklarsynyz, biz hem olary gys wagty gutaryp, nowruz baýramçylygy bellenden soň, ýerine ýetirilmesi hökman bolan buýruk çykaryp çagyrarys. Häzir bahar pasly geleni üçin, ýakyn günlerde onuň Alyhezretleri Eýrany basyp almak üçin Görişe ugraýar. Şondan ötri ki buýruk çykaryp, karar etdiler, ýagny siziň merhemetli adamlaryňyz öz garamagyndaky esgerleri bilen goşun saraýyna tarap ugrasynlar we

ugrajak wagtyny, ýagdaýyny görkezip çapardan hat göndersinler. Oña jogzp hökmünde siziň şanyň goşun saraýyna nähili ugramalydygyňyz barada biziň soltanymyzyň buýrugy çykar we geleniňizden soň, onuň Alyhezretleriniň huzuryna barmak bagtyna miýesser bolarsyňyz we şanyň merhemetine gulluk etmek umydynda bolup, onuň din üçin söweşýän esgerlerine birňgersiňyz. Uşbu permanyň ýerine ýetirilmegini öz borçlary hasaplasynlar». ¹

Esasy bellemeli zat, Ahmet şanyň bu hatynda «Bize kömek etmek üçin köşge geldi» diýip atlary agzalan gökleň hanlarynyň ady birinji hatda bar. Dürranynyň tagta çykan hem şu haty ýazan wagty iki, iki ýarym aý töweregi aralygynda. Diýmek, gökleň hanlary, ine, şu wagtda Ahmet hyzmatyna taýyndygyny aýdypdyr diýmäge doly esas bar.

Döwruň şu hili wakadaryna Magtymguly nähili garapdyr? Gökleň hanlarynyň Dürranynyň täjini gutlamak hem onuň hyzmatyna taýyndyklaryny aýtmak üçin ýola düşmezden ozalky maslahatlaryna şahyryň hem gatnaşandygyna şübhelenmese bolar. Şol bir wagtyň özünde şahyryň ýüreginde öz halkyny gyzybaşlaryň zulum boýunturygyndan boşatmagy başaran Ahmet şany öz gözi bilen görmek arzuwy oýanypdyr. Şygra gadyr goýýan, mahal-mahal özi-de şygyr ýazýan Ahmediniň şalygyny, onuň geljegini, maksat-niýetlerini şygyr bilen mübäreklemeği maksat edinipdir. Muňa mümkinçilnk hem döräpdir. Dürranynyň ýanyna gitmek üçin howp-hatarly ýola ýeke özi çykmaly bolmandyr. Il-günüň mertebeli adamlary onuň ýoldaşy boljak. Şu ýerde sözüimizi has delillendirmek üçin şahyryň çuň biografik esasly bir aýdyşyk şygyryna ser salsak, has-da ýerlikli bolardy. Bu

¹ Seret: Sani-et dowle «Matla ul şames. S. 347»

aýdyşyk, şahyryň kakasy bilen bile döredilipdir. Goşgygnyň gürrüňine geçmezden öňinçä şeýle bir kiçijik hadysany göz önüne getireliň: külli gökleň özboluşly hem dartgynly durmuşda ýaşaýar. Bu gün-erte halkyň hatyraly adamlary ýaňy-ýakynda özüni şa diýip yglan eden Ahmet Dürranynyň ýanyna gitjek. Hemme zat taýyn. Hatda şony gutlamak üçin Magtymgula goşgy hem ýazdyryld. (Bu gündogaryň taryhynda ýörgünli dessurlaryň biri). Ýöne näme üçindir şahyryň özi içini hümledig ýer. Bir möhüm zady aýdasy gelýär, emma ejap edýär. Muny ilden öň kakasy Döwletmämmet duýýar. Oglunyň içini hümledig ýörmegine dözmän, onuň pynhan syryny bilmek üçýň oňa habar gatýar:

—Paş eýle syryňny, saklama pynhaý,
Emma ki sözümden çykmagyl, oglum!
Günde ýüz köý geler-geçer bu başa,
Agyrtma, könlümi ýykmagyl, oglum!

— Utanardym, syrym paş eýlemezdim,
Paş ederin, habar alsaň, Azadym!
Ýüz köý geler-geçer her gün bu başa,
İstäri bar, sapar kylsak, Azadym!

Setirler şol öňdäki hadysany göz önüne getirýär. Döwletmämmediň ata ýüregi Magtymgulynyň pynhan syryny, ýagny Ahmet şanyň ýanyna gitsem diýip, aýdyp bilmän ýören syryny önünden syzypdyr. Şonuň üçinem syryňny aç welin, emma sözümden çykma diýip, önünden oglunyň boýnuna goýýar. Magtymguly hem niýetini berke düwüpdür. Sapara çykmak arzuwy ony bir ýerde oturdanok. Ýaş şahyryň nähili sapary göz önünde tutýandygy Azadynyň şu sözlerinde aýan bolup başlaýar:

— Jepa urma özüň, çagyr möwlany,
Arzuwlama hany, begi, soltany,
Besdir bize owwal taňry bereni,
Aldyrma köňlüňni, gitmegil, oglum!

Döwletämmet heniz dirikä, Magtymguly şahyryň ýigitlik döwründe onuň arzuwan han-soltanynya Ahmet Dürranydygyny aýdyp oturmaga geregi ýok. Muny öňde gürrüňini eden «Arşy aglaýa» öwgimiz hem tassyk edýär. Çakymyz _çak bolsa, döwrüniň han-beglerinden ýüzi ýylgyrmadyk, ýeterlik durmuş tejribesi bolan Azadynyň Ahmet şadan hem uly tamasy ýok. Dürrany onuň üçin heniz ýarylmadyk garpyz. Şonuň üçin oglunyň hem uzak, howp-hatarly sapara gidip oturmazlygyny, özi ýaly hudaýyň berenine şükür edip, hyýaly adyl şa-begleriň arzuwy bilen ýaşabermegini isleýär. Emma Magtymguly ýeň bererli däl. Özüniň şu saparynyň şowly boljagyna kakasyny ynandyrmaga çalyşýar:

— Gidenmiz ýok alty bile, baş bile,
Seýren etsek niçe deňi-duş bile,
Meger, şonda gamgyn köňlüm hoş bola,
Köňül galkar, karar ýetmez, Azadym!

Şahyr kakasynya garşysyna has ygtybarly delilleri goýýar. Özüniň bu saparynda howp-hatayň köp bolsa-da, özüniň ýeke dældigini, özleriniň köplük bolup gidýändiklerini aýdýar. Ýoldaşlarynyň ygtybarlydygyny mälim edýär. Eger ozalky pikirlerden ugur alsaň, şahyryň sapardaşlary baş-alty adam däl, olar gökleňleriň abraýly, atarman-çaparman serdarlary hem Dürranynyň ikinji hatynda aýdylyşy ýaly, gökleň tiresiniň «beýleki adamlary». Şahyryň seýran etjek niçe deňi-duşlary hem onuň şol serdarlara

janpena, jigit bolup barýan ýaşytdaşlary. Oglunyň bu ynamdyr delilleri hem goja Azadyny kanagatlandyryp bilenok. Ol oglunyň gitmezliginiň tarapdary. Ogluny raýyndan gaýtarmak üçin täze-täze sebäpleri, bahanalary orta goýýar:

— Werzişň ýok, ýaş sen, gide bilmer sen,
Şöwür* bar, şowhun bar, çyda bilmer sen, «şebgir—galtaman. AG»

Her işe baş goşup, ede bilmer sen,
Gitmeklik ýagdaýyn etmegil, oglum!

— Kişi sözlemeýen, sry paş olmaz,
Ýagşydan, ýamandan aňlan ýaş olmaz,
Şu kez ibermeseň, köňlüm hoş olmaz,
Raýymyz gaýtarma, goýber, Azalym!

Gitmek barada berk karara gelen Magtymguly kakasynyň «Sen heniz ýaş, uzak ýoluň şöwür, şowhunyna çydap bilmersiň» diýen deliline hem degerli delil tapýar. Şu ýerde şeýle bir zady hem bellemek gerek. Magtymguly şu ýaşlarynda özüniň döredijilik kämilligi, bilim-düşünjesiniň ýeterlikdigi bilen kakasyna özüni aldyrmagy başarypdyr. Ýogsam, onuň özüne heniz sen ýaş diýip duran kakasyna «Ýagşydan, ýamandan aňlan ýaş olmaz» diýip jogap bermegi asla mümkin däl. Şundan soň hem şahyrlaryň bu dartgynly jedeli dowam edýär:

— Kurhan okap gezgil, ýagşy kelamdyr,
Birehim owgandyr, dini yslandyr,
Garakçydyr ýollar, hyrsyzdyr, haramdyr,

Ölermiň, galarmyň, gitmegil, oglum!

— Synaýyn, göreýin, bu gün ykbalym,
Ýagşy gün, hoş sähet gelipmi salym,
Kast edip janymga, ýetse ajalym,
Bu ýerde hem bolsa, tapar, Azadym!

Döwletmämmediň bu setirleri biziň öňden bäri «Magtymguly Ahmet Dürranynyň ýanyna gutlag hem gulluk üçin ýola düşen gökleň hanlary bilen bile gitmäge rugsat sorapdyr» diýen pikirimizi has berkidýär. Olar Magtymgulynyň şol döwürde adalatly han arzuwlap Rumustana ýa Hindistana, ýa bolmasa başga ýere däl-de, eýsem göni owganlaryň ýanyna, Ahmet şanyň ýanyna gitmäge döwtalap bolandygyny tassyklaýar. İň bärkisi olar şol döwriň galagoply durmuşyny hem teswirläp berýär. Ahyr soňunda, Azady her sözüne, her deliline gitmek dogrusyndaky başbermez hyjuw bilen jogap beren oglunyň maksadyny makullap, ony diýen ýoluna ugradyp, ak patasyny berýär:

— Azady diýr, bile sapa süreli,
Eýsem ibereli, synap göreli,
«Amin!» diý, tur, oglum, pata bereli,
Bir taňry ýar bolsun saňa, git, oglum!

Elbetde, kakasy ak pata berenden soň, Magtymgulynyň ölse-de pälinden gaýtmajagy belli. Ahmet Dürranynyň ikinji hatyndan görnüşi ýaly, şahyryň goşulşyp gitjek gökleň hanlary-ha Dürrany-nyň ýanyna sag-aman ýetip bilipdir. Şeýlelik bilen, onuň hem Ahmet şanyň ýanyna barandygyna ikerjiňlenmese bolar. Biz Magtymguly Ahmet şanyň ýanyna barandyr hem

özünüň «belent ýañlanýan» «Arşy aglaýa» goşgusyny oňa öz dili bilen okap berendir diýip pikir edýäris. Şu ýerde, eger, Magtymguly şaýnyň ýanyna beýleki gökleň hanlary bilen baran bolsa, näme üçin Dürranynyň ikinji hatynda onuň ady agzalmaýar diýilmegi ähtimal. Biz muňa şeýle jogap bererdik. Birinjiden, bu wagt Magtymguly ady dile düşen adam däl. Ýañy oglanlykdan saýlanan ýigit. Ikinjiden, gürrüňini edýän günlerimiz Ahmet şanyň şygra, saza maýyl bolup, meýmiräp oturjak wagty däl. Onuň küýünde uly harby maksatlar bar. Şoňa görä-de, döp boýunça şanyň gökleň kethudalaryny ilki kabul eden pursady şahyr öz şygryny okap berendir hem şanyň, berekellasyny, belki-de, sylag-serpaýyny alyp, soň ýönekeý wekile öwrülendir.

«İNDİ BU DÜNYÄNIŇ MEÝLI SIZIŇDIR!»

Ahmet şanyň alys ýollar söküp, özünüň şalyk täjini gutlamaga hem özleriniň arkalasyk etmäge taýyndygyny aýtmaga gelen gökleň hanlaryny hoşamaý garşylandygyny ikinji hatdan duýsa bolýar. Olar özara kömek barada ylalaşyga hem gelipdir. Umuman, bu duşuşykda Magtymgulyň öz iliniň han-beglerini Ahmet şanyň garşylaşyşyndan göwni bitipdir. Şanyň indiki maksat-niýetlerinden öz halky üçin uly bähbitli zatlary görüpdür. Şu hem şahyryň ýüregini hyruçlandyrypdyr. Biz Magtymguly «Aly siziňdir» diýen öwgüsini Ahmet şanyň ýanyndaka ýazypdyr hem ony gaýtmankalar şanyň özüne okap beripdir diýen pikirde. Ozaly bilen şygryň käbir bentlerini okap göreläň.

Sür, Feth serdar ogly, geldi wagt,

Ýene bu döwrany-aly siziňdir!

Köne agyr döwlet täze eder bagt,

Beýiklik, serdarlyk ýoly siziňdir!

Bagşeşiň bent eder biler-bilmezi,
Ykbalyň nist eder dogry gelmezi,
Dükan käni—Jahangiriň almazy,
Badahşan magdany-lagly siziňdir!

Maşryga ýüz urup, çyksaň Horasan,
Owwal kürt siziňdir, soňra Ýazyr han,
Zir paýy-esbiňiz Yrak*, Ispyhan,
Dagystanyň hyşmy-heýli siziňdir!

«Yrak—häzirki Tahran. AG»

Sözüm ýerde galmaz, diýdigim geler,
Nazarym kimýadyr, mis altyn bolar,
Parsa çöken döwlet size öwrüler,
İndi bu dünýäniň meýli siziňddir!

Magtymguly aýdar, Rum dek oýanmaz,
Esgender gorsudyr döwülmez, synmaz,
Dag kimin deprenmez, derýa dek dönmez,
Bu ýomut-gökleniň ili siziňdir!

Akademik B. A. Garryew şahyr bu öwgüsini 1744—1745-nji ýyllarda Nedir şa garşy ýomutlary hem gajarlary birleşdirip, topalaň turzan Fethaly serdaryň ogly Muhammethasana bagyşlap ýazypdyr diýen pikire gelipdir. Emma bu pikiri taryhy maglumatlar tassyk edenok. Megerem, biziň hormatly mugallymymyza şeýle netijä gelmäge şygryň ilkinji setirlerindeki

«Feth serdar ogly» diýen sözler sebäp bolandyr. Şahyryň bu şygryndaky pikirler Muhammethasanyň turzan topalaňy bilen sepleşmeýär. Muhammethasanyň ýomutlary hem gajarlary birleşdirip, öz ýygyny bilen wagtlaýynça Astrabady, Mazenderany basyp alandygy taryhdan belli. Ýöne onuň gozgalaňy uzak dowam etmändir. «Türkmenistan SSR-niň taryhynda» Muhammethasanyň gozgalaňy hakynda şeýle ýazylyar: «Onuň (Muhammethasanyň —A. B.) garşysyna Nednr şa tarapyndan uly goşun iberilipdir, şol goşu-nyň hatarynda Abivertden, Nusaýdan we Durundan iberilen esgerler we ýer üstünde ýomutlar bilen duşmançylyk eden gökleňler hem giripdir. Gazaply söweş bolupdyr. Ýomutlar we gajarlar ýeňlişe sezewar bolupdyrlar we Gürgene gitmäge, şol ýerden hem Maňgyşlaga gitmäge mejbur bolupdyr». İndi bu wakalary şahyryň şygry bilen deňeşdirip göreliň: birinjiden, bu goşgynyň çeperçilik güýji on bir, on iki ýaşly başlangyç şahyryň derejesinden ýokarda. Bu ýerde çeper döredijiligiň, abyny-tabyny alan, durmuşa gowy düşünýän, tejribeli adamyň eliniň yzy bar. Eger şeýle bolmadyk ýagdaýynda hem Magtymgulynyň taýpasy gökleňler, ýomut-gajarlaryň garşysyna çykyş edipdir ahyryn. Bu ýerde bolsa «Bu ýomut-gökleňniň ili siziňdir!» diýilýär. Galyberse-de, Nediriň Muhammethasanyň gozgalaňyny ýatyrmaq üçin abivertli, nusaýly, durunly esgerleri hem şahyryň aýdyşy ýaly, Ýazyr han iliniň adamlary, ýagny ýazyrlar, Magtymguly bolsa «ýazyrlar hem siziňki bolar» diýip otyr. Muhammethasanya ýazyrlar bilen asla işem bolmandyr.

Mundan birneme soňrak Saýlaw Myradow hem «Magtymgulynyň döwürdeşleri» diýen makalasynda bu şygry Muhammethasana bagyşlanan bolsa gerek diýen pikiriň tarapynda durupdy. Ýöne ol Muhammethasanyň 1750—1758-nji ýyllarda tagt üçin alyp baran söweşlerini göz önünde tutupdy. Bu döwürde Muhammethasanyň Kerim han Zend bilen täç üstünde

söweş alyp barandygy hak. Ol kämahal üstünligem gazanypdyr. Mazenderan, Gilan, Ispyhan ýaly welaýatlary öz tabynlygyna geçirmegi-de başarypdyr. Ýöne bu juda az wagta çekipdir. Muhammethasanyň Magtymgulynyň sanaýan ýerlerini basyp alar ýaly güýç-kuwwaty, mümkinçiligi bolmandyr. Ol şalyk ugrundaky göreşleriň dowamynda 1758-nji ýylda Kerim han tarapyndan öldürilýär. Onuň söweş tutumlary Magtymgulynyň edýän umyt-ynamlarynyň derejesinde däl ekeni. Muhammethasan şol Badahşan welaýatyny basyp almak barada-ha arzuwam edip bilmejekdi. Sebäbi Ahmet şa bu ýeri baryp mundan has öň öz tabynlygyna geçiripdir. Eger ol Badahşany basyp almaga meýil etjek bolsa, onda Ahmet şanyň tutuş döwletini öz agzyna bakdyryp, onuň içinden geçip, şol welaýata etmeli ekeni. Bu bolsa şol döwürde asla mümkin bolmandyr. Sebäbi Ahmet şa eýýäm Muhammethasan ýaly ownuk hanlara ýol bererden has ýokarda bolupdyr. Tankytçy şahyr bu şygryny 1755-nji ýylda ýazypdyr diýen pikirde. Biziň bilşimiz ýaly, Ahmet şa bagyşlanan «Arşy-aglaýa» şygry hem şu döwürlerde döredilipdir. Eýsem, Magtymguly şol bir wagtda ilki bir hany öwüp, soň ikinji hany öwüp, agyp-dönüp durarmyka? Ýok, ol beýle etjek adam däl. Onsonam «Asyrlaryň jümmüşinden» kitabynda «1755-nji ýylda Ahmet patyşadan hat alansoň, türkmenler oňa kömege barandyr diýip çaklaýarys» diýip ýazýar. Şeýdip türkmenleri şol bir wagtda iki sany uly harby herekete gatnaşan edip goýýar.

Magtymgulynyň döwri dogrusynda ýörite kitap ýazan görnükli taryhçymyz Myrat Annanepesow şahyryň bu öwgüsi 1798-nji ýylda şalyk täjini geýen Fethaly şa bagyşlanandyr diýen täze pikiri öňe sürdi. ýöne bu ýerde-de anyklanmaly ýagdaýlar bar. Birinjiden, owaldan ahyra Fethaly şanyň türkmenlerden içi ot bolupdyr. 1774-nji ýylda gyzylbaşlar bilen Gürgen türkmenleriniň arasyndaky çaknyşykda onuň kakasy Subhanguly

öldürilipdir. Şundan soň ol türkmenlere gandar hökmünde garapdyr. 1801 — 1803-nji ýyllarda bolsa, türkmenlerden öňki-soňkusyny çykarypdyr. Uly gyrgynçylyk edipdir. Şeýle bolansoň, Fethalynyň şalyk täjini geýenden türkmenlere gülüp bakandygyna ynam ýok.

Biziň gurrüni edýän şygrymyzda «Jahangiriň almazy» diýen sözler bar. Ýaş alym Ç. Kulyýew şu sözlere bagyşlap ýörite makala ýazdy. Ol hem Magtymguly bu şygryny 1798-nji ýylda Fethaly şa bagyşlap döredipdir diýen pikire gol ýapýar. Ol beýik mogollar döwletiniň uly hökümdary Ekberiň agtygy Jahangiriň ýasadan almazynyň taryhy barada gyzykly maglumatlar getirýär. Şundan soň şol almazyň ilki Nedir şanyň eline düşendigi, esli wagtdan soň almazyşyň Fethaly şanyň hazynasynda saklanandygy barada aýdýar. Şuňa esaslanyp hem ýokarky ýaly pikire gelýär. Ýöne ol hasabyny ýalňyşypdyr. Jahangiriň almazy 1803-nji ýylda-da owgan hany Zaman Mürzäniň elinde saklanypdyr. Almazlaryň taryhyny öwreniji alym W. A. Milaşewiň barlaglarynyň görkezişi ýaly, Jahangiriň almazynyň haýsy hökümdaryň eline haçan düşendiginiň hasaby ýöredilipdir. Bu almaz Fethaly şanyň eline 1824-nji ýylda düşüpdür. Şonuň üçin hem Magtymguly Jahangiriň almazynyň Fethaly şanyň eline düşjegini ýigrimi edi ýyl öňünden bilipdir diýlen pikir beýle bir ýapa degip barmaýar.

İndi bu öwginiň Ahmet şa bagyşlanandygy baradaky pikirimizi-delillendirmäge synanyşalyň, Ahmet şa gökleň serdarlary bilen ediljek ýörişi nähili geçirmek, haýsy ýerleri nähili basyp almak, kimiň nähili hereket etjegi barada geneş edip, belli karara gelipdir. Bu onuň ikinji hatyndan bildirip dur. Ahmediň tutumlaryny şol geňeş döwründe öz içinden oňlan şahyryň ýüregi geljekki ýeňşiň umydy bilen dolupdyr. Şu hem şahyrda şanyň geljekki ýeňşini öňünden gutlamak arzuwuny döredipdir diýip pikir edpäris. Öňi bilen ilkinji setirdäki «Feth» sözüne üns bereliň. Magtymgulynyň eserlerini

neşire taýýarlaýjylar bu sözi adam adydyr öýdüplirler. Aslynda bu söz arap dilinde «zabt etmek, gabamak, basyp almak, ýeňmek, ýeňiji» manylaryny berýär. Şahyryň oňa serdar ogly diýip ýüzlenmegi hem ýöne ýere däl. Sebebi Ahmet şanyň taryhyny öwrenen owgan alymy Mir Gubaryň ýazmagyna göre, onuň babasy Döwlet han hem, kakasy Zaman han hem owganlaryň iň uly abdal taýpasyna serdarlyk edipdir. Şahyr oňa «Sür, ýeňiji, serdar ogly, wagtyň geldi» diýip ýüzlenýär, Ahmediň Maşady basyp almagy, onuň indiki niýetleri şahyra şeýle diýmäge esas beripdir. Şygyrda sanalyňan ýer-ýurt atlary Ahmediň geljekki söweş ýörişleriniň ugruny, hatda haýsy ýeriň öň, haýsy ýeriň ondan soň alynjagyna çenli diýen ýaly görkezýär. Magtymguly bu ýörişte Ahmet şa ozal Nediriň eýelik eden ýerlerini öz tabynlygyna geçirer diýen umytda bolupdyr. Şygryň birinji bendindäki üçünji setir şuny aýdyp otyr. Şahyr onda Nediriň köne, agyr döwleti siziň saýaňyzda bagtly bolar diýýär. Muny «Parsa çöken döwlet size öwrüler» diýen setir has-da berkidýär. Emma Fethaly şa öňdenem parsalaryň hökümdary bolup oturan daýysy Agamuhammediň tagtyna çykýar.

Görnükli eýranşynas M. S. Ivanovyň ýazmagy boýunça Fethaly şa hökumdarlygynyň ilkinji ýyllarynda onçakly göze ilmändir. Özünü juda gowuşgynsyz alyp barypdyr. Onuň esli wagty ýurdy düzgüne salmaga gidipdir. Magtymguly bu ýerde, «Maşryga ýüz urup, çyksaň Horasan» diýýär. Bu ýerde Ahmet şanyň Horasandan etjek ýörişi göz önünde tutulýar. Ahmet şa 1769-njy ýylda Horasana Şahruh hany ikinji gezek hökumdar edip belleýär. Agamuhammet şa 1796-njy ýylda Şahruhdan Horasany gaýtaryp alýar. Diýmek, Fethaly şalyk täjini geýende oňa Horasana çykmaga zerurlyk bolmandyr. Sebäbi daýysy Horasany onuň üçin tabyn edip goýupdyr.

Magtymguly Ahmet şa ýüzlenip, «Badahşan magdany — käni siziňdir!» diýýär. Şahyryň bu sözlerinde galatlyk ýok. Sebäbi Dürrany 1749—1750-nji ýyllarda Badahşan welaýatyny öz döwletine birikdirýär.

İndi Jahangiriň almazy dogrusynda Nedir şa öldürilenden soň onuň «köne agyr döwletinde» başagaýlyk başlanýar. Nediriň haremhanasyny owgan ýigitleri bilen Ahmet goraýan ekeni. Ol şu başagaýlykda başarjaňlyk görkezýär. Nedir şanyň hazynasyny talaňçylykdan halas edýär. Şol hazynanyň eýesi bolup galýar. «Dükan känine» hem Jahangiriň ady dünýä dolan iki almazyna eýe bolan Ahmet şa şondan soň Dürrany — dürleriň düri, başga bir maglumata görä, dürleriň eýesi adyna mynasyp bolýar. Biziň gürrünini edýän setirlerimizde Magtymguly, ine, şu taryhy ýagdaýy beýan edýär.

«OL KEMAL HAN OWGAN BOLSUN BAŞYMYZ!»

Ahmet şa ýörişleriniň üstünlikli bolmagy üçin, özüne goşun kömeginiň, arkanyň gerekdigine gowy göz ýetiripdir. Onuň gökleňlere iki gezek hat ýazmagy hem şonuň üçin. Dürrana diňe gökleňleriň kömegi az görnüpdir. Şona görä-de, biziň pikirimizçe, onuň gökleň hanlary bilen duşuşygynda gökleňleriň ýomutlar bilen birleşmegi, olaryň bitewi goşun düzmegi barada gürrüň bolupdyr. Galyberse-de, Ahmediň ýanynda ýomutlaryň hem wekili, adamy bar eken. Dürranyň ilkinji hatynda Muhammedaly han, ýaly türkmen serdarlarynyň Ahmediň ýanyna gelip, oňa Sebzewary basyp almaga öz adamlary bilen kömek edip ýörendigi barada aýdylýar. Muhammedaly han, Begenç han ýomut serkerdeleri bolup, olar 1744-nji ýylda Nediriň 30—40 müň adamly, 60 toply goşunyna garşy göreş alyp baran adamlar. Biz Ahmediň ýanyna baran gökleň hanlary şadan ýomutlar bilen birleşmegiň

ýoluny gözlemek, birleşip bolsa birleşmek tabşyrygyny alyp gaýdypdyr diýip çaklaýarys. Şu jähitden Magtymgulynyň şu şygry özüne aýratyn üns berilmegini talap edýär:

Ístar-elden çyka döwlet humaýym,
Doga kylyp, döker bolduk ýaşymyz.
Dilegim duş eýle, gözeli allahym,
Ersgin boldy gitdi gyzylbaşymyz.

Hydyr gezen çölde iller ýaýylysyn,
Ýurt binamyz gaýym bolsun, goýulsyn,
Çille mest nerlermiz barça aýylysyn,
Bir suprada eda bolsun aşymyz.

Derwüşler köňli jem dursun namaza,
Ýigitler ýygylsyn söhbete-saza,
İlimiz ulaşsyn sowulmaz ýaza, —
Togsan dolup, tamam bolsun gyşymyz.

Türkmenler baglasa bir ýere bili,
Gurudar Gulzумы, derýaýy-Nili,
Teke, ýomut, gökleň, ýazyр, alili,
Bir. döwlete gulluk etsek başımız.

Magtymguly, diýdi jannyň dirligne,
Musulmany goýma kapyr horlugna,
Rowaç bergil, ýomut-gökleň birligne,

Ol Kemal han owgan bolsun başymyz.

Siňňin seretseň, şahyryň bu şygry biziň gürrüňini edýän döwrümizin wakalarynyň ysyny berýär. Şahyr gyzylbaş gitdi diýýär. Türkmenleriň gyzylbaşlardan gulagynyň dynan wagty Nediriň ölüminden soňky, Ahmet şanyň Eýranyň üstüne ýöriş eden döwri bolupdyr. Magtymguly hem, ine, şu döwruň gürrüňini edýär. Biz şahyr bu şygryny Ahmet şanyň ýanyndan dolanyp gelen uçurlary ýazyypdyr diýip pikir edýäris. Sebäbi bu wagt şahyryň ýüreginde Ahmet şa ýörişlerini ýeňişli tamamlasa, türkmen halky hem bir döwlete gulluk edip biler, aşymyz bir suprada eda bolar diýen umyt bar. Biz şygrydan şeýle umydy hem görýäris. Şygryň soňky iki setiri biziň ozalky pikirimizi tassyklaýar. Şahyr wakalara real seredýär. Şeýle döwletli-döwrana ýetmek üçin ýomut, gökleň birliginiň rowaçlanmagyny isleýär. Eýsem şygryda ýörite ady tutulýan Kemal han owgan kim? Şahyr diňe şu goşgusynda däl. eýsem, başga bir goşgusynda hem ony halkyň howandary bolup biljek adam hökmünde häsiýetlendirip, «Gam senden sowular, derdiň dur bolar. Kemal han owgan dek äre ýüz ursañ» diýýär. Biziň pikirimizçe, ine, şu Kemal haw owgan Ahmet şa bolmaly. Ahmet Dürrana çenli owgan halkynyň hem Nediriň ganly gylyjynyň astynda urunanlygy bize belli. Ahmet şa tarapyndan ilkinji owgan döwleti berkarar edilenden soň hem kullu türkmen eýe bolup biljek şeýle atly hökumdar owganlarda bolmandyr. Bu ýerdäki «kemal» sözi adam ady däl bolsa gerek. Bu sözüň arap dilinde «ýetişen, bişişen» manylaryny, adamyň ömrüniň 30—50 ýaş aralygyny aňladandygyny hasaba alsañ, Magtymguly zol-zol Ahmet şanyň adyny tutup durman, onuň bitiren işlerini, ýaşyny (şygry 1754-nji ýylda ýazylan bolsa, Ahmet şa 32 ýaşynda bolýar—A. B.) nazarda tutup, ýetişen, bişişen owgan

hany — Ahmet şa biziñ hossarymyz, başymyz bolsun diýip ýazypdyr diýen netijäni çykarmak bolar.

Çöle çykar bolsa, meñzär,
Keyige, gulana gökleñ!
Täsip edip, söweş etse,
Döner aç arslana gökleñ!

Hyruç eýläp tursa mawir,
Permana geler Nişapur,
Öwrüler bu döwran-döwür,
Ähli musulmana, gökleñ!

Haraba döner Horasan—
At aýagna galar ýegsan,
Ýyrak gitse Mazenderan,
Gelerler permana, gökleñ!

Zor biýr sypahyñ söweşe,
Döwletiñ öñküden daşa.
Gylyç urup gyzyłbaşa—
Dolar sen Eýrana gökleñ!

Beýik dergähe ýüz sürtüp,
İsläriñ — döwletiñ artyp,
Pyragy diýr, goşun tartyp,
Barar sen Tährana, gökleñ!

Biziň pikir edişimize görä, Magtymgulynyň bu çagyryş häsiýetli şygry onuň öňde gürrüňi edilen öwgüleriň yz ýanyndan ýazylypdyr, Başgaça aýtsak, Ahmet şa bilen gepleşik geçirip, oňa goşun kömegini bermäge razy bolup gaýdan gökleň hanlary haýdan-haý goşun jemlemäge başlapdyr. Sebäbi nowruz baýramy geçirilenden soň, Ahmediniň külli Eýrany almak ugrundaky ýörişi başlanmaly eken. Göklenler goşun jemläp, ýörişe-ýola düşüpdür. İne, şol wagt hem Magtymguly galama ýapyşypdyr. Ata-baba gelýän däbe görä, ýörişe ugraýan goşuny ýenişe, bolan joşgunly umyda beslenen şygry bilen ýola salypdyr. Şahyra şeýle joşgunly gürlümäge esas bolupdyr. Sebäbi gökleňleriň bu ýörişi kiçeňräk alamanyň çeni däl eken. Olaryň bu gezekki tutumy uly bolupdyr. Ahmet şa Maşady alyp, öz adyna hutba okadandan gökleň hanlary hem Magtymguly hem onuň ýanyna barandan soň Dürranynyň esasy maksady Nişapury almak boluplyr. Magtymguly hem bu ýerde «Permana geler Nişapur» diýýär. «Pyragy diýr, goşun tartyp, // Barar sen Tährana, gökleň!», ýa bolmasa «Yrak gitse Mazenderan, // Gelerler permana, gökleň!» diýen setirleri şahyr ýöne ýere aýdyp goýberenok. Onuň ýüregi suwly. Şeýle ýerleri bir gökleňleriň alyp bilmejegini ol gowy bilýär. Şahyr bu ýerde Ahmet şanyň hem gökleňleriň birleşen güýjüne bil baglaýar. Özüniň ruhy, hörpi bilen şahyryň aşakdaky çagyryş şygry biziň gürrüňini edýän şygrymyzyň dowamy, başgaça aýtsak, ol bu «Göklen» şygryndan soň ýazylypdyr diýip çak etdirýär:

Ýomut, gökleň täsip edip özünden,

Çekdi goşun, öňi-ardy bilinmez.

Sygmaý çykdy deşti-Dahan düzünden,

Ýörän ýoly, gonan ýurdy bilinmez.

Garga salsa, tugun bilen depişer,
Haýbatyndan daglar-daşlar gapyşar,
Öli turup, dirilere ýapyşar,
Arslany, tilkisi, gurdy bilinmez.

Üç müň naýzabazy bardyr nökerden,
Tört müň pildary bar gala ýykardan,
Teke, salyr ýöriş etse ýokardan,
Duşmanyň namardy, merdi bilinmez.

Ähli sünni namys edip gelerler,
Gala ýykyp, bagyň berbat kylarlar,
Döw çekerler, Ispyhanly alarlar,
Bu kentleriň üçi, dördi bilinmez.

Magtymguly, Alynyňdyr bu meýdan,
Ne iş tutar, görüň, bu Omar, Osman,
At deminden doldy zemin u-asman,
Horasanyň häki-gerdi bilinmez.

Biziň pikir edişimize görä, Ahmet şanyň ýanynda «Bu ýomut-gökleňniň ili siziňdir» diýip, umyt bilen gaýdan Magtymgulynyň arzuwy hasyl bolupdyr. Bu gezek ön ýygy-ýygydan gan-da-pyçak bolup gezen ýomut-gökleňlere bir çukura tuýkurip, Ahmet şa kömek bermek baradaky karara gelmek miýesser edipdir. Biz Magtymguly ilkinji goşgyny öz taýpadaşlary gökleňler ýygyn jemläp ýola düşen wagty, ikinji goşgyny bolsa olaryň ýomutlar bilen birleşip hereket edip ugran döwürleri ýazypdyr diýip pikir edýäris.

Ilki bilen bu şygrylaryň pikir-emosiýasy dogrusynda. Olaryň žanry, tematik ugry bize belli. Döredijilik tejribesinde şeýle bir ýagdaý bolýar: şahyr şol bir temadan bir bada iki şygyr ýazsa, ikinji şygyrda birinjiniň ruhy dowam edýär, ondaky pikir öwürümleri, hatda menzetme-epitetler ikinji hem şol durşuna, ýa-da özgeren formada geçýär. Gurrüňini eden şygrylarymyzyň ruhy, pikir öwürümleri bir perdeden gopýar. İki şygyr hem «täsip edip» söz düzümi bilen başlanýar. Birinji şygyrdaky arslan böri bilen bagly meňzetmeler ikinji şygyrda hem gaýtalanýar. Şol bir taryhy pursatdan habar berýän «Haraba döner Horasan», «Horasanyň häki-gerdi bilinmez» diýen setirler biziň ýokarky pikirimizi has berkidýär. İki şygyrda hem şahyryň nazarlaýan esasy nokady Horasan. Diýmek, şahyr bu ýerde gökleň-ýomutlaryň, Horasana eden ýörişini göz önünde tutýar. Biziň bilşimiz ýaly, Ahmet şanyň türkmenlerden kömek sorap eden bu ýörişi Horasanyň çäginde bolupdyr. Şol döwürde Ahmet şanyň basyp alan Maşat şäheri Horasanyň merkezi hasaplanypdyr. Bu iki şygryň biziň gurrüňini edýän döwrümiziň ruhy sarsgynynyň önümidigini ýene bir ýagdaý bilen hem tassyklamak bolar. Magtymgulynyň bu şygrylarynyň özi gökleň-ýomutlaryň bu ýörişiniň höle-hüle ýöriş dældigini, her taraply taýýarlanan harby tutumdygyny aýdyp dur.

Magtymguly 1733-nji ýylda doglan hasap edilýär. Şahyryň dünýäden öten ýyly şu wagta çenli 1783-nji ýyl diýlip görkezilip gelinýär. Emma soňky döwürlerde professor M. Kösäýew, taryh ylymlarynyň doktory M. Annanepesow, edebiyatçylar Nazar Gullaýew, S. Myradow, G. Geldiýew dagy Magtymgulynyň 1813-nji ýylda dünýäden ötendigi baradaky pikiri öňe sürüp, bu ugurdan köp sanly ygtybarly delilleri ylmy dolanşyga girizdiler. Özümüz hem şol pikiriň tarapdary. Eger şeýle bolsa, şu ýerde gökleň-ýomutlaryň gyzylbaşlara garşy şeýle tutumly ýörişi haçan bolup biler? Biz

1744-nji ýyldaky ýomut-gajar gozgalaňy hakda eýýäm aýtdyk. Şondan soň hem gökleň-ýomutlar iki gezek gyzybaşlara garşy baş göteripdir. Olaryň agyz birikdirip turzan topalaňy 1803 — 1804-nji hem 1813-nji ýyllarda Fethaly gajara garşy bolupdyr. Bellemeli tarapy, gökleň-ýomutlaryň bu topalaňy Astrabat hem Gürgen töwereklerinde bolupdyr. Olaryň bu döwürde Horasan bilen işem bolmandyr. Ikinji goşgudan görnüşi ýaly, Ahmet şa olary tekeleri hem salyrlary bu ýörişe çekerin diýip ynandyrypdyr. Galyberse-de, Magtymguly Dürranynyň dini ygtykat boýunça ýöreden inçe syýasatyna hem («Ähli sünni namys edip gelerler») ynanyndyr. Jemläp aýtsak, biziň Magtymgulyň bu iki çagyryş şygrynyň taryhy-çeperçilik hümmeti baradaky şahsy ynanjymyz şeýleräk. Dogry, S. Myradow soňky şygry Magtymguly 1755-nji ýylda «Aly siziňdir» öwgüsi bilen bir döwürde döredipdir diýen pikire gol ýapýar. Onuň pikirine görä, şahyr şu şygry bilen şol ýylda Muhammethasana kömek bermek üçin ata çykan gökleň-ýomut ýigitlerini ýola salypdyr. Ýöne biziň bilişimiz ýaly, bu döwürde gökleň-ýomutlaryň özüne göwni ýetýänleri Ahmet şanyň hyzmatynda bolupdyr. Olaryň şol bir belli wagtda «iki aganyň hyzmatkäri» bolup bilmejegi öz-özünden belli bolsa gerek. Galyberse-de, şol döwürde Ahmet şanyň goşunbaşysy Şapesent hanyň ýolbaşçylygyndaky owgan goşunlary Mizinan düzlüginde Muhammethasanyň ýygyny bilen çaknyşyp hem alýar. Elbetde, gökleň-ýomutlar olaryň haýsy-da bolsa biriniň tarapynda bolandyr ahyryn. Biziň görüp geçen delillerimize görä, tereziniň Ahmet şa tarapy agyr gelýär. Ýeri gelende aýtsak, «Öňi-ardy bilinmez» şygryndaky birinji bendiň üçünji setiri biziň bu pikirimizi has berkidýär. Şahyryň diýýän «deşti Dahhan düzi» Dehistan düzlügi bolmaly. Edebiýatçy N. Gullaýew Dehistanyň käbir çeşmelerde Dahhan, Dehhan görnüşinde gelýändigini ýazýar. Dahhan ýa-da Dehistan ýomut-gökleňleriň ýaşayan yeriniň

Gündogarynda ýerleşipdir. Eger «täsiþ edip» çykan ýomut-gökleň goşuny Muhammethasana kömek bermek üçin ýola düşse, ýüzüni Gunorta-Günbatara tutmaly. Bu ýerde taraplar ters gelýär. Diýmek, Dehistanyň duzüne sygman çykan goşunyň ümzügi Gündogara, Ahmet şanyň «goşun saraýyna» tarap bolupdyr.

Eý, ýaranlar ýowuz destan bitildi,
Bir goçak panydan geçdi diýdiler.
Ahyrzaman boldy, aftap tutuldy,
Aý-Günüň şuglasy ýaşdy diýdiler.

Nägehan ugrady aýrallyk dagy,
Seýdim Tarhan çeker derdi-pyragy,
Ömrüniň hasyly, ýalýayz çyragy,
Bady-hazan urup, öçdi diýdiler.

Gitdi Öwezgeldi, ýene çoh zatlar,
Bozuldy söhbetler, gam boldy şatlar,
Gardaşlar, syrdaşlar, ýakynlar, ýatlar,
Gara geýip gan ýyglaşdy diýdiler.

Bedew atly, bek kemerli, ýaragly,
Döwleti, zynaty malyna bagly,
Myhmanly bir ärdir, zatly, otagly,
Bir belent ordasy çaşdy diýdiler.

Ýekelik hasraty başdan ötermiş,

Ogulsyzlyk barça işden betermiş,
Zürýatsyz ýigidiň orny ýitermiş,
Ýurdy ýok, kerweni geçdi diýdiler.

Magtymguly, Türküstanyň töresi,
Bir goçakdyr-seýünhanyň seresi,
Ýygyn görki, ýow gününüň öresi,
Uşbu gara ýeri guçdy diýdiler.

Şahyryň bu şygry mersiýe-agy. Onuň döredilen döwri, baglanyşýan taryhy wakalary barada aýtsak, ol gökleň-ýomutlaryň Ahmet şa kömek bermek üçin ata çykan ýörişi döwründe ýazylypdyr diýip çak edýäris. Şygryň redifinden çen tutsaň. Magtymguly bu ýörişe gatnaşmandyr. «Täsip edip», ýola düşen goşuny goşgy bilen ugradyp, nähilidir bir sebäbe görä. özi Gökleňde galypdyr. Şahyr ölümine aglaýan gahrymanynyň gurban bolanyny eşidip galama ýapyşypdyr. Gurban bolan ýöne-möne adam däl eken. Muny şygryň ruhy belerdip dur. Çakymyz çak bolsa, Magtymgulynyň «söýünhanyň seresi» diýip häsiýetlendirýän şol adamy ýygynyň serdary bolupdyr. Akademik V. V. Bartoldyň barlaglarynyň görkezişine görä, Etrek, Gürgen töwereklerindäki türkmenlere «söýünhan» diýlip at berlipdir. Olara «ýaka türkmenleri» hem diýilýän eken. Diýmek, gurban bolan gahryman şu töwerekdäki türkmenlerin seresi-başy bolupdyr. Göwnümize bolmasa Magtymgulynyň töwerek tapylan başga bir mersiýe-agysy gürrüňini edýän goşgymyzyň üstüni ýetiräýjek ýaly bolup dur. İne, şol şygryň käbir bendi:

Sinnüe sütündir, küfürge setdir,
Çalsa tygy-tizi Döwletalynyň.
Äleme destandyr, illerde hatdyr,

Söhbət içre sözi Döwletalynyň.

Çoh jahan seýr etdi ömri bolynça,
Ýaradan ýok edip, ýere salynça
Ýalançyda ýaýlap, täki ölinçä,
Sowulmady ýazy Döwletalynyň.

Agyr uruglydyr hem beýik ildi,
Köp ýygylsa meşhur, äleme belli,
Meýdanda gylyçly, diwanda tilli,
Ýüze taýdyr özi Döwletalynyň.

Sansyz ile serkerdedir, soltandyr,
Jeň ýerinde jellat, belki, arslandyr,
Menzili mesjitdir, ferşi diwandyr,
Gijesi, gündizi Döwletalynyň.

Naçarlaryň eňreşerler sag-solda,
Hiç biri bolmady derdine dalda,
Bedew bagda galdy, ýoldaşy ýolda
Diýinmez habary Döwletalynyň,

Magtymguly, geçdi dünýäde deňsiz,
Törelükde taýsyz, ärlükde öňsiz,
Pygamber peýsizdir, Suleýman süňsüz.
Şoňa meňzär yzy Döwletalynyň.

Mersiýe-agy Döwletaly diýen serkerda bagyşlanypdyr. Gyzykly ýeri, biziň öň-de görüp geçen şygrymyz bilen şunuň arasynda ruhy-çeperçilikli baglanyşyk bar. Şahyr birinji şygyrda merhuma külli söýünhanyň seresi diýse, bu ýerde hem Döwletalyny «Agyr uruglydyr hem beýik illi», «Sansyz ile serkerdedir, soltandyr» diýip häsiýetlendirýär. Birinji şygyrda şahyr gahrymanyň zürýatsyz dünýäden ötendigini belleýär. Ikinji şygyrdaky «bedew bagda galdy» diýen sözler hem Döwletalynyň at-ýaragyna eýe çykar ýaly ogluň galmandygyny tassyklaýar. Iň esasy zat bolsa, Ahmet şanyň birinji hatynda Döwletalynyň ady ilkinjileriň hatarynda tutulýar. Şol hatda Öwezgeldiniň ady bar. Elbetde, Ahmet şa hatyralap, kömek sorap adyny tutansoň gökleň-ýomutlar hem oňa kömek etmäge razy bolansoň, Döwletalynyň hem, Öwezgeldiniň hem gol gowşuryp oturmajagy belli. Şu ýerde Döwletaly, Öwezgeldi dagy ýomut-gökleňleriň 1803 — 1804-nji ýyldaky gozgalaňyna gatnaşan, Magtymguly hem bu şygyrlaryny şol döwruň wakalaryna baglap ýazan bolsa bildiňmi diýilmegi mümkin. Ýöne muny heňe getirip boljak däl. Eger olar Ahmet şanyň şol haty ýazan döwürleri 25 — 30 ýaşlaryndaky adam bolaýanynda-da, gozgalaňa çenli olar 75—80 ýaşlaryndaky adam boljak. Şu ýaşdan soň olaryň syýnyny sürräp söweşe gitjegine ynam ýok. Biziň pikirimizçe, Ahmet şa kömek etmek için 1754-nji ýylda ýola düşen gökleň-ýomut ýygynyna Döwletaly serkerdelik edipdir. Onuň bilei «Öwezgeldi, ýene çoh zatlar» — adamlar gidipdir. Ýöne bu ýöriş şowsuz gutarypdyr. Sebäbi Ahmet şa Eýrany mutug عىط etmek baradaky niýetinden dänipdir. Ol Maşatdan soň Nişapury eýeläp, onuň ozalky häkimi Apbasgulyny owganlara garaşly han belläp, yzyna gaýdypdyr. Ahmet şa kömege giden türkmenleriň ykbaly barada bolsa hiç zat galmandyr. Ýokarky ýaly netijä gelmegimize bolsa, Magtymgulynyň şu şygyrlary esas berýär. Biziň pikirimizçe, şahyr Döwletalynyň gurban

bolanyny eşidip, ilki bilen «Geçdi diýdiler» şygryny ýazyşdyr. Has soňrak, birneme ýüregi düşüsensoň, onuň bitiren işlerini, asyly häsiýetdir hereketlerini ýatlap ikinji şygryny ýazyşdyr. Şeýdip, Ahmet şa uly umyt baglan şahyryň ilkinji gezek paltasy daşa degipdir. Onuň Dürrana kömek bermek üçin gidip, gurban bolan gerçekleriň agysyny aglap, ýasyny tutmakdan başga edip biljek çäresi bolmandyr.

Magtymguly mundan soň hem Ahmet şadan umydyňy üzmändir. Türkmenler ona has soňrak ýene bir ýüz tutup görüpdir. Muny şahyryň «Çowdur han», «Çowdur han üçin» «Zarlar içinde» diýen şygrylary aýdyp dur. Eýsem, Çowdur hanyň Ahmet patyşadan habar almaga» giden wagty haçan bolýar? S. Myradow bu gidişlik şahyryň ýaşan asyrynyň 70-nji ýyllarynyň başlary bolmaly diýen pikiri öňe surdi. Öz pikirini, umuman, delillendirmegi-de başardy. Bizem onuň pikirine goşulýarys. Muny şahyryň «Many saça bilmez çalaran başym» diýen sözleri-de tassyk edýär. Diýmek, Magtymguly ömrüniň orta gürliginde hem Ahmet şa — Kemal han owgan türkmenleriň hossary bolup biler diýen inçe tamany elden bermändir. Eger birinji gezek-de şahyryň Ahmet şadan göwni ölen bolsa, onda ol on baş-ýigrimi ýyldan soň Ahmet şanyň ýanyna gitmäge hyýallanan Çowdur han dagyny pälinden gaýtarardy. Sebäbi bu döwürde şahyr hemme babatda sözi diňlenýän adam bolupdyr. Haýp ýeri, bu gezek hem şahyryň arzuw- niýetleri puja çykypdyr. Ykbalyň gerdişine görä, ol Çowdur han ýaly gerçeği, «köňül diregini» ýitiripdir. Ahmet şanyň 1772-nji ýylda ýogalmagy bilen bolsa, onuň ençeme ýyllap ýüreginde beslän umytlarynyň iň soňky tary-da üzülipdir.

SOŇLAMA

Biz kämahal Magtymgulydan köp zatlary talap edýäris. Ony bitewi türkmen milli döwletini gurmak ugrunda göreşen şahyr edip goýýan hadatlarymyz hem ýok däl. Hakykatyň hatyrasyna aýtsaň, ol öz döwürdeşleriniň arasynda ilki bolup milli garaşsyzlygy gazanmagyň deslapky ädimini duýmagy başaran adam. Bu ädim bolsa, mydama biri-biri bilen gan-da-pyçak bolan, agzy-ala, dagynyk tire-taýpalaryň birleşmegidi. Döwriň taryhy wakalaryndaň dogry baş çykzran şahyr şol wagtda bitewi türkmeň döwletine gurup bolmajagyna düşünişdir. Şoňa görä-de, halkyň gün-güzeranyny gowulandyrmak üçin has real mümkinçilikleri saýlap almaga çagyrypyr. Öňki gürrüňlerimizden görnüşi ýaly, ol bitewi owgan döwletini döretmegi başaran Kemal han owganyň — Ahmet Dürranynyň türkmen halkynyň hem adyl şasy bolmagy, öz halkynyň owgan döwletiniň saýasynda ýaşamagy, şeýdip onuň kese ýerli han-soltanlaryň üzüksiz talaňçulygyndan gulagynyň dynmagy üçin diňe döredijiliginde däl, eýsem, iş ýüzünde hem elinde baryny edipdir. Elbetde, onuň bu arzuw-aladalarynyň amala aşamandygy bize belli. Ýöne onuň bu arzuw-aladalary şahyryn öz halkynyň önünde bitiren uly graždanlyk hem çeperçilik hyzmaty bolup galyndyr.

Makalany rus hatyndan latynça geçirip ony gaýtadan ýygan:

Akmyrat Gürgenli